

4.

Зіставна лексикологія і фразеологія

4.1. Лексико-семантичні системи мов у контрастивному освітленні

Принципи і методи зіставного дослідження лексики

Контрастивна лексикологія, на думку багатьох мовознавців, — галузь лінгвістики, яка не має значних досягнень. Такий стан зіставної лексикології не може задовольняти сучасне мовознавство, оскільки саме лексика визначає фундаментальні риси мовної структури. Нині в дослідженні різних аспектів мови намітились лексикологічно зорієнтовані підходи, що виявилось, зокрема, в розвитку дескриптивно-емпіричних досліджень, відомих як «британський контекстуалізм». Багато синтаксичних явищ стали розглядати як проекцію загальних закономірностей функціонування лексики. Єдність лексики і граматики нині вважають основним принципом у побудові сучасних граматик англійської мови, які освітлюють граматичні зв'язки слів у взаємодії з лексичним наповненням граматичних структур. Дж. Нікольс указує на безпосередню зумовленість конструкцій речення лексичними властивостями дієслів [Nickols 1975].

Попри те, багато проблем власне контрастивної лексикології розглядалися в межах суміжних дисциплін. Йдеться насамперед про гіпотезу мовного детермінізму Сепіра-Уорфа, основна ідея якої полягає в тому, що мови структурують реальний світ. Вона і дала стимул для контрастивних досліджень лексики. Перші контрастивні дослідження лексики присвячені назвам кольорів [Berlin, Kay 1969] і термінам спорідненості [Lounsbury 1955; Goodenough 1956; Kalisz 1976].

Контрастивна лексикологія розвивалася також у сфері теорії перекладу і двомовної лексикографії. Перекладні словники є реальними зіставленнями лексики двох мов, однак їхні результати не можуть претендувати на повний контрастивний аналіз, оскільки вони описують окремі слова, а зв'язки між словами розкриваються недостатньо, тобто вони не спроможні реалізувати системний підхід до вивчення зіставлених лексико-семантичних систем. Нині на часі опрацювання підходів до зіставного вивчення лексичного матеріалу, а саме встановлення основних принципів, параметрів і одиниць контрастивної лексикології, розробка найефективнішої для таких досліджень методики. Без опрацювання глобальних методологічних засад створення повних зіставних лексико-семантичних описів мов неможливе.

Для зіставної лексикології залежно від поставлених конкретних завдань можливі два шляхи досліджень — односторонній і двосторонній (багатосторонній). Односторонній підхід використовується в лінгводидактиці. Для теорії зіставної лексикології продуктивнішим і об'єктивнішим є двосторонній підхід, тобто підхід від третього члена порівняння. Наприклад, дослідника цікавить, як у певних мовах експлікується дія вживання їжі. Зіставлення укр. *їсти*, англ. *eat*, франц. *manger*, нім. *essen* і *fressen*, кит. *chi* дає можливість зробити висновки, що в німецькій мові значенню «вживати їжу» відповідають два слова, які розрізняються семантичним компонентом 'людина' і 'тварина', а в українській, англійській, французькій і китайській мовах такого розрізнення нема.

Повний контрастивний аналіз лексико-семантичних систем мов повинен охоплювати зіставлення на всіх рівнях лексико-семантичної системи (рівень значень, лексем, лексико-семантичних груп, лексико-семантич-

них полів), причому аналіз повинен ґрунтуватися на принципі системності. Йдеться про те, що необхідно брати до уваги всі зв'язки і відношення між лексичними одиницями кожної зіставляваної мови — парадигматичні (внутрішньослівні, синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні й міжпольові); синтагматичні (уточнюють і об'єктивізують результати парадигматичного вивчення); епідигматичні (не лише уточнюють перші два аспекти, а й найбільшою мірою здатні вивести дослідника на ономасіологічний і прагматичний рівні (внутрішня форма слова як мотивувальна спадщина, що по-різному представлена в семантиці слова).

Принцип системності має бути основним у контрастивних лексико-семантичних студіях. Без урахування системних зв'язків та ієрархічних відношень на всіх рівнях аналізу (семному, семемному, лексемному, лексико-семантичних груп і лексико-семантичних полів) не можливий адекватний опис лексико-семантичної системи зіставляваних мов, бо лиш значеннєвість мовної одиниці, яка зумовлюється її місцем у лексико-семантичній системі, є основною категорією контрастивних досліджень. Саме тому тільки зіставлення лексичних систем загалом може дати об'єктивні результати. Річ не лише в багатозначності, як стверджує В. М. Ярцева, а й у тім, «що навіть однозначні слова не стоять у мові ізольовано, а входять у маленькі лексичні системи» і «місце, яке займають ці слова в лексичній системі, складеній їхніми найближчими сусідами, завжди різне...» [Ярцева 1960: 9].

З огляду на принцип системності зіставлення ізольованих лексем не може бути продуктивним. Оскільки значення слова зумовлюється певною мірою його місцем у лексико-семантичній системі, то зіставлятися повинні парадигматичні об'єднання — синонімічні, антонімічні, гіперо-гіпонімічні, а також лексико-семантичні групи й поля. Зіставляючи лексико-семантичні парадигми, легко можна виявити квантитативні відмінності їхніх складових елементів, що завжди сигналізує про якісні відмінності між цими лексичними об'єднаннями.

Головною причиною відмінності лексико-семантичних систем різних мов є своєрідність дискретизації світу, що відображає неоднаковий спосіб його пізнання і є найголовнішою ознакою самотності лексико-семантичної системи кожної мови. Факти неоднакового чле-

нування світу понять у різних мовах привернули до себе увагу давно і наведені в багатьох дослідженнях із контрастивної лінгвістики. Хрестоматійною стала ілюстрація цього положення двочленным поділом кінцівок людини в слов'янських мовах (рука, нога) і чотиричленным у германських і романських мовах (англ. *hand* «кисть руки», *arm* «рука від кисті до плеча», *foot* «ступня ноги», *leg* «нога до ступні»). Пор. ще: укр. *сир*, рос. *сыр* і *творог*; рос. *билет*, укр. *білет* і *квиток*; укр. *захоплюватися*, рос. *увлекаться* і *восхищаться*; укр. *позичати*, рос. *одалживать* і *занимать*; англ. *to wash*, нім. *waschen*, укр. *мити* і *прати*.

Виявити відмінності в мовній дискретизації світу легко шляхом зіставлення лексико-семантичних полів досліджуваних мов. Лексико-семантичне поле — сукупність парадигматично пов'язаних лексичних одиниць, які об'єднані спільністю змісту (іноді й спільністю формальних показників) і відображають поняттєву, предметну й функціональну подібність позначуваних явищ. Воно характеризується такими основними властивостями: зв'язком слів або їх окремих значень, системним характером цих зв'язків, взаємозалежністю і взаємовизначеністю лексичних одиниць, відносною автономністю, безперервністю позначення його смислового простору, взаємозв'язком з іншими полями у межах усього словника.

Ідея про зіставне дослідження різних полів шляхом членування одного й того самого поля на їх складові семантичні елементи (тепер для цього вживається термін *семантичне картування*) бере початок у перших роботах про мовні поля Й. Тріра, який вважав, що членування поля однієї окремої мови є попередньою роботою, необхідною для порівняння двох мов, узятих у цілому, але теоретичні принципи зіставного дослідження семантичних полів у різних мовах були опрацьовані О. Духачеком [Ducháček 1966].

Лексико-семантичні поля двох мов ніколи не збігаються, оскільки реальності в одній мові не повторюються в такій самій формі в іншій мові. Якщо уявити собі лексико-семантичні поля у вигляді матриць, то кількість клітин будь-якого поля у двох мовах ніколи не збігатиметься, не всі клітинки в зіставляваних мовах будуть заповненими, і те, що в одній мові міститься в одній клітинці, в іншій може бути розподілене між двома чи більше меншими клітинками. Так, турецьке *kök* по-

криває значення трьох українських слів — *голубий*, *синій* і *зелений*, англійському *dream* відповідають два українські слова — *снитися* і *мріяти*, англ. *smell* — укр. *пахнути* і *нюхати*; франц. *flotter* «нерухомо триматися на воді» взагалі не має в українській мові відповідника. Так, неадекватною є структура лексико-семантичного поля спорідненості в різних мовах. Пор. укр. *батько*, *мати*, *син*, *донька*, *дядько*, *тітка* тощо і нім. *поле*, *де*, крім цих понять, є й таке, як *Geschwister* «брат і сестра». У тюркських і фіно-угорських мовах є окремі назви старшого й молодшого брата, старшої й молодшої сестри (узб. *ака* «старший брат», *ука* «молодший брат», *она* «старша сестра», *сингил* «молодша сестра»; угор. *bátya* «старший брат», *öces* «молодший брат», *péne* «старша сестра», *hug* «молодша сестра», а в індонезійській мові взагалі немає слів для диференціації понять «брат» і «сестра»: ці поняття виражаються одним словом *saudara*). Із слов'янських мов вирізняється болгарська мова, в якій окремою лексемою *кака* позначається поняття «старша сестра». Зміни у складі лексико-семантичного поля завжди є сигналом зміни в характері мисленевого членування цієї ділянки людського досвіду. Так, зокрема, значно простішою стала структура поля спорідненості в українській мові порівняно зі староукраїнським періодом (вона залишилася майже незмінною в західноукраїнських діалектах, де сучасним літературним *дядько* і *тітка* відповідають *вуй(ко)* «дядько по матері», *стрий(ко)* «дядько по батькові», *вуйна (вуйанка)* «дружина вуйка, тобто маминого брата», *стрийна (стриянка)* «дружина стрія, тобто батькового брата», *тітка* «рідна сестра батька чи матері»).

Відмінність між співвідносними полями різних мов зумовлена неоднаковим способом життя народів — носіїв цих мов, їхнім темпераментом, складом мислення, чутливістю, рівнем культури тощо.

Зіставлення лексико-семантичних полів передбачає певну послідовність. К. Джеймс пропонує таку послідовність операцій: 1) вибір поля для обмеження контрастивного аналізу; 2) аналіз одиниць поля, який повинен ґрунтуватися на суто семантичних властивостях; єдино допустима синтаксична інформація має виступати у формі тверджень про обмеження сполучуваності, властивій окремим лексичним одиницям; 3) характеристика типів відношень, у які вступають між собою лексичні одиниці в межах поля.

Зіставний аналіз лексико-семантичних систем, як і інших рівнів мови, може здійснюватися від форми до змісту (семасіологічний підхід) і від змісту до форми (ономасіологічний підхід). Використання підходу залежить від мети, яку ставить перед собою дослідник. Шлях від форми до змісту дає можливість вивчити семантичну й стилістичну паралексію, міжмовну омонімію, специфіку вторинної номінації для кожної з мов, властиві мові способи перенесення значень тощо. Типи міжмовних відношень, якщо аналізувати співвідносні лексеми, можуть вивчатися на двох рівнях — рівні кількісних відповідностей/невідповідностей (семемне навантаження слів) і рівні якісних відповідностей/невідповідностей (семний склад, семантичний обсяг семем). Саме завдяки спільності форми можна стверджувати про входження багатозначних лексем у різні семантичні поля, а при контрастивному аналізі визначати національно-мовну специфіку міжпольових зв'язків.

Шлях від значення до форми дає змогу виявити специфіку вираження одних і тих самих значень у різних мовах, тобто типи міжмовних відповідників (однорівневі й різнорівневі, аналітичні й синтетичні тощо), а також торкнутися проблеми поняттєвої й неповної фонової еквівалентності.

Труднощі при зіставному аналізі від змісту до форми значною мірою зумовлені відсутністю семантичних словників окремих мов. Для всебічного зіставлення лексичної семантики необхідні повні семантичні словники, які б фіксували всі значення або навіть наявність універсального семантичного словника. Поки що дослідники відштовхуються від значень слів однієї із зіставлюваних мов, використовуючи дані тлумачних словників, які не бездоганні щодо стратифікації значень (непоодинокі випадки, коли слова з ідентичною семантикою в словниках зіставлюваних мов мають неадекватну кількісну та якісну характеристику і навпаки).

Словники часто відображають суб'єктивний погляд, смаки й уподобання укладачів. Якщо приймати як достовірні наведені в них тлумачення, то можна констатувати в різномовних лексемах-корелятах семантичні відмінності, яких насправді ці кореляти не мають. Так, зокрема, тлумачні словники російської мови у слові *орать* виділяють такі значення: 1) «голосно говорити»;

2) «кричати»; 3) «сваритися»; 4) «голосно співати»; 5) «голосно плакати», тоді як насправді тут одне значення — «голосно видавати різкі, пронизливі звуки (про людину)». Якщо зіставити це слово з його українським відповідником *верещати*, який у Словнику української мови в 11-ти томах тлумачиться як «пронизливо, різко кричати, пищати, вищати; дуже голосно співати», то можна дійти висновку, що ці слова зовсім не збігаються за семантичною структурою (перше багатозначне, друге однозначне). Насправді тут семантичний обсяг слів ідентичний (словник С. І. Ожегова, на відміну від інших російських тлумачних словників, правильно кваліфікує слово *орать* як однозначне). Ще більшою мірою це застереження стосується випадків, коли словник однієї мови інтерпретує певну семантичну інформацію як одне значення та його відтінок, а словник іншої мови — як два самостійних значення. Такі розбіжності нерідко трапляються й у різних словниках однієї й тієї самої мови.

Ще критичніше слід використовувати інформацію перекладних словників, де відповідники наводяться з певною мірою приблизності і до певного слова вихідної мови подаються всі можливі, в т. ч. й стилістичні, варіанти другої мови. Якщо відштовхнутися від перекладної частини, то перша (реєстрова) частина мала б зовсім інший вигляд. Наприклад, тритомний академічний Російсько-український словник до рос. *нашкодить* дає український відповідник *нашкочити*, але насправді рос. *нашкочить* стосується винятково осіб і відповідає українському *напакостити*, а укр. *нашкочити* стосується як осіб, так і неосіб, у т. ч. й неістот (дощ, град, вітер, сонце тощо): «Град багато нашкочив, бо пооббивав цвіт на деревах, дуже поприбивав огороди і збіжжя» (Леся Українка). Таких прикладів у словниках чимало, що певною мірою є виправданим, оскільки їхнє завдання — дати перекладні відповідники, а в різних контекстах ними можуть виступати лексичні одиниці не з ідентичним семантичним обсягом. У перекладних текстах тонкі семантичні відмінності слів-відповідників можуть нейтралізуватися, а в контрастивному описі лексико-семантичних систем їх урахування обов'язкове. Так, зокрема, у перекладних словниках до укр. *кара*, *кривда* наводяться рос. *кара*, *кривда*, однак навіть інтуїтивно тут можна відчувати семантичні відмінності.

Для об'єктивізації результатів дослідження, уникнення суб'єктивізму слід зіставляти результати, отримані на основі використання однієї й тієї самої методики дослідження цих явищ у кожній з порівнюваних мов.

Найпоширенішою і найефективнішою в дослідженні лексичної семантики є методика компонентного аналізу, яка застосовується як до окремих лексем, так і до синонімічних рядів, гіперо-гіпонімічних і лексико-семантичних груп і полів. Спочатку визначається обсяг цих рядів, груп, полів (кількість лексем, що до них входять). Відтак на основі компонентного аналізу (компоненти виявляються всередині семантичних полів) встановлюються семантичні відмінності між елементами цих об'єднань у кожній із мов і зіставляються результати. Нижче наведено фрагмент компонентного аналізу дієслів переміщення в українській і англійській мовах за методикою Ді П'єтро (табл. 2).

Таблиця 2

Компонентний аналіз дієслів переміщення в українській та англійській мовах

Компоненти Слова	активність		напрямок		спосіб переміщення	
	само- стійно	несамо- стійно	набли- ження	відда- лення	пішки	тран- спорт
приходити	+	—	+	—	+	—
відходити	+	—	—	+	+	—
приїжджати	+	—	+	—	—	+
привозити	—	+	+	—	—	+
arrive	+	—	+	—	0	0
bring in	—	+	+	—	0	0
fly in	+	—	+	—	—	+
leave for	+	—	—	+	0	0

Як видно з таблиці, в англійській мові рідше реалізується опозиція пішки — транспортом, у зв'язку з чим група дієслів переміщення тут порівняно з українською мовою кількісно менша. В англійській мові зацентровано увагу передусім на напрямку руху, тоді як українці звертають увагу на спосіб переміщення. Отже, особливості стосуються того, що слово в кожній із мов включає семантичний компонент, якого не має співвід-

носне слово в іншій мові. Такі відмінності в наборі сем виявляються у сполучуваності слів. Сполучуваність часто вказує на дуже тонкі семантичні відмінності між словами. Так, англійському *friend* «друг» відповідає нім. *Freund*, однак, як засвідчує сполучуваність останнього слова, воно характеризується семою 'дуже близький'. Неврахування цього факту, за свідченням Г.-У. Керквуда, стає джерелом помилок і непорозумінь: англ. *I made a lot of friend during my short stay* німецькою мовою треба перекладати *Während meines kurzen Aufenthaltes habe ich viele Bekantschaften* (не *Freunde!*) *gemacht* [Керквуд 1989: 348].

Для того щоб встановити семний склад слова і виявити розбіжності в семному складі слів-відповідників, використовують не тільки сполучуваність, а й контексти вживань слова і навіть похідні від аналізованих слів утворення (деривати). Так, Д. Леман провів спостереження над англійськими і німецькими дієсловами мовлення і встановив відмінності між англійськими дієсловами *say, speak, talk, tell* і їх німецькими еквівалентами *sagen, sprechen, erzählen, reden*. Зокрема, *say* може мати суб'єктом особу, текст і організацію, установу (*мама, брошура, Скотланд Ярл*), *sagen* — людину і не допускає тексту (не можна сказати **Die Broschüre sagt...* «Брошура каже...»). *Speak* позначає здатність і якість усної комунікації (*He speaks six languages* «Він розмовляє шістьма мовами»; *He speaks well* «Він говорить добре»). *Talk* має кількісно-оцінну сему (*He is great talker* «Він великий оратор»). Нім. *reden* об'єднує властивості *speak* і *talk* (*Er ist ein guter Redner* «Він хороший оратор», *Er redet zu viel* «Він багато говорить»). *Tell* повідомляє той факт, що адресат отримав інформацію, розпорядження або його розважили (*The smoke told us a new Pope had been elected* «Дим приніс повідомлення, що вибрано нового папу»; *He told the kids to make less noise* «Він велів дітям поводитися тихіше»; *He told her a dirty joke* «Він розповів їй непристойний жарт»). Нім. *sagen* відповідає англійському *tell* у його інформативній та імперативній функціях (*Sein Gesicht sagte uns, das er ärgerlich war* «По його обличчю було видно, що він злиться»; *Er sagte den Kindern, ruhig zu bleiben* «Він велів дітям поводитися тихо»), тоді як функцію розваги виконує дієслово *erzählen* (*Erzähl uns mal eine Geschichte* «Розкажи нам якусь історію») [Lehman 1977: 99—109].

Часто за повного збігу диференційних сем у словах-відповідниках має місце розбіжність імовірнісних сем. Якщо, наприклад, слово *гном* у Словнику української мови в 11-ти томах тлумачиться як «дух у вигляді потворного бородатого карлика, що нібито жив у надрах землі і охороняв підземні скарби», то англ. *dwarf* тлумачиться без слова із значенням «бородатий». Рос. *ворот* тлумачиться як «частина одягу навколо шиї, звичайно з розрізом на грудях», то англ. *collar* як «neckband upright or turned over, of coat, dress, shirt etc., ... band of linen, lace etc., completing upper part of costume» (поясок навколо шиї, прямий або підвернутий у пальті, сукні, сорочці тощо, смужка матерії, мережива тощо, яка завершує верхню частину костюма) [Стернин 1980: 16—17].

Крім наведених вище методик лексико-семантичного поля, компонентного й дистрибутивного аналізів, у зіставній лексикології використовують ще психолінгвістичні експерименти (вільні й цілеспрямовані), статистичні методи (останні допомагають виявити певні тенденції як на рівні системи, так і на рівні мовлення).

Під час зіставного вивчення лексичної семантики дослідники нерідко обмежуються констатацією того, що одиниці зіставлення характеризуються відношеннями включення, перетину й безеквівалентності. Такі судження є надто загальними й не сприяють розумінню семантики цих одиниць. Названі відношення охоплюють не всі сфери зіставного аналізу (стосуються семем, лексем, меншою мірою лексико-семантичних груп і не притаманні семам, які є універсальними когнітивними одиницями, та лексико-семантичним полям, які при порівнянні не можуть характеризуватися відношеннями перетину чи включення, а різняться лише кількісним складом елементів усередині поля, що зумовлює їх неоднакову польову структуру). Не ігноруючи універсальних відношень включення, перетину й безеквівалентності, контрастивна лінгвістика має враховувати характер цих відношень у кожному конкретному випадку, семантику, що залишається за межами тієї частини, яка в обох мовах збігається, їх онтологічну й гносеологічну природу. Усе це в кінцевому підсумку має розкрити своєрідність національно-мовної картини світу й інтерпретуватися через категорії когнітивної діяльності й національної ментальності носіїв мови.

Семантичний обсяг слів. Гіперо-гіпонімія

Слово — основна одиниця контрастивної лексикології. Саме в слові «органічно переплелися всі види й аспекти значення: речове й граматичне, денотативне й сигніфікативне, синтагматичне й парадигматичне, фонетичне й прагматичне» [Плотников 1984: 75]. Твердження, що основною одиницею контрастивної лексикології є семема, некоректне. Якщо не відштовхуватися від слова, то пошуки еквівалентних значень будуть позбавлені будь-якого об'єктивного критерію. Ставлення до слова як основної одиниці мови в науці неоднозначне. Дехто заперечує слово як одиницю мови, інші визнають важливе значення слова, але заперечують необхідність враховувати слово при описі конкретних мов, треті стверджують, що визначити слово можна тільки для кожної мови окремо. Більшість мовознавців погоджується з визначенням слова Л. Блумфільда як мінімальної вільної одиниці. Таке визначення є універсальним для застосування і правильно вказує на наявність чи відсутність свободи (або зв'язаності) як основного критерію слова.

Значення слова — це зміст, створюваний у конкретній мові на основі наявних у ній опозицій у лексико-семантичній системі. Значення в принципі неперекладні. Смысл — це актуалізоване значення. На відміну від значення смысл не є статичним, він не визначається в лінгвістичних термінах, а розпливається в глибинах індивідуального буття і неповторності конкретної ситуації. Якщо значення має національно-мовну специфіку, то смысл — універсальний, інтернаціональний (при перекладі з однієї мови на іншу передаються не значення, які є специфічними для кожної мови, а смысли). Лексичне значення часто називають реальним, навіть матеріальним. Має рацію В. П. Литвинов, який вважає, що називати значення реальним — значить піддаватися самообману, а називати його нереальним також не можна: воно представляє іншу реальність, «теоретичний світ». Тому, крім традиційних денотативного і сигніфікативного (екстенціонала й інтенціонала), О. В. Бондарко виділяє в значенні ідіоетнічний інтерпретаційний компонент. Зміст проходить крізь призму системи і структури мови, тобто інтерпретатором тут виступає мовна система.

Виходячи з цих положень, можна констатувати, що ідентичність значень у різних мовах — це скоріше виняток, ніж норма. Повний збіг значення стосується лише власних назв — особових і географічних, наукових і технічних термінів (*кисень* — *oxygen*, *гіпотенуза* — *hypotenuse*), назв місяців і днів, а також числівників (*тисяча* — *thousand*). Такі слова є однозначними. Неоднозначні слова повних відповідників майже не мають. Як приклад збігу значень у неоднозначних словах можна навести укр. *лев* і англ. *lion*, які мають однакові значення: 1) «великий хижий звір родини котячих з короткою жовтою шерстю і довгою пишною гривою у самців»; 2) перен. «людина, яка звертає на себе увагу модним одягом, манерами і т. ін.».

Ще С. Ульман зазначив, що одні мови надзвичайно багаті словами конкретного значення, а інші використовують слова із загальними значеннями і не намагаються виразити всі деталі. Йдеться про випадки, коли в одній мові використовується родове поняття, а в іншій — видові. Так, російському *любовь*, англійському *love*, німецькому *Liebe* в латинській мові відповідають три лексеми: *amor* «любов між чоловіком і жінкою», *caritas* «любов батьків до дітей», *pietas* «любов до батьків і між братами та сестрами». Деталі, вказані дієсловами укр. *їти*, *їхати*, нім. *gehen* «йти», *reiten* «їхати верхи (на коні)», *fahren* «їхати»; укр. *стояти*, *сидіти*, *лежати*, *виступати*, нім. *stehen* «стояти», *sitzen* «сидіти», *liegen* «лежати», *hängen* «висіти», залишаються невираженими у французькій і англійській мовах, де цим словам відповідає одне слово — відповідно франц. *aller*, англ. *to go*, що мають значення «переміщуватися будь-яким способом» і франц. *être* та англ. *to be* зі значенням «бути, існувати». Недостатня інформація може бути виражена в контексті. Тому при перекладі необхідним стає прийом конкретизації. Наприклад, *It was an unfavorable day, too — fall, and cold, dark weather, windy* — *А мут це день видався жахливий — холод, осіння негода, вітер*; *She looked up, but it was dark overhead* — *Вона глянула вгору, але там панувала нітьма*; *Before her was another long passage* — *Перед нею простягався інший коридор*.

Англ. *to wash*, нім. *waschen*, франц. *laver*, молд. *a spela* передаються двома лексемами української мови — *мити* і *прати*, англ. *to marry*, франц. *se marier* у росій-

ській мові мають два різні за семантикою відповідники — *жениться* і *виходить за муж*. Французька й англійська мови, з одного боку, і німецька, українська й російська, з іншого, виявляють різні тенденції в цьому плані. У перших надається перевага родовим назвам (гіперонімам), у других — видовим (гіпонімам). Пор.: лексемам укр. *щітка*, *пензлик*, *помазок*, *мітла*, рос. *щетка*, *кисточка*, *помазок*, *веник*, нім. *Bürste*, *Pinsel*, *Quast*, *Besen* відповідає в англійській мові одне слово *brush*: *hair / clothes brush* «щітка для волосся, одягу», *painting brush* «пензель», *sweeping brush* «щітка для підлоги»; лексемам укр. *стілець*, *крісло*, рос. *стул*, *кресло*, нім. *Stuhl*, *Sessel* — одне англ. слово *chair*. Англ. іменник *flavour* позначає водночас відчуття смаку і запаху й відповідає нашому словосполученню *смак і запах*. Див. ще: франц. *troupeau* — укр. *табун* (для коней), *стадо* (для великої рогатої худоби), *отара* (для овець), *зграя* (для собак, птахів, риб); англ. *cherry* — укр. *вишня* і *черешня*, англ. *strawberry* — укр. *суниця* і *полуниця*, англ. *melon* — укр. *диня* і *кавун*, англ. *coat* — укр. *пальто* і *ніджак*, англ. *button* — укр. *гудзик* і *кнопка*, англ. *boat* — укр. *човен* і *пароплав*, англ. *desk* — укр. *парта* і *стіл*, англ. *poet* — укр. *вірш* і *поема*, англ. *cry* — укр. *кричати* і *плакати*, англ. *dream* — укр. *снитися* і *мріяти*, англ. *learn* — укр. *вчити* й *узнавати*, англ. *purple* — укр. *пурпуровий* і *багряний*, франц. *connaitre* — укр. *знати* і *розуміти*, англ. *head* «голова» — нім. *Kopf* і *Haupt* (*Kopf* на відміну від *Haupt* пов'язане з інтелектуальними здібностями, тому може вживатися метафорично: *ein gescheiter Kopf* «розумна голова», *Er behielt einen klaren Kopf* «Він має світлу голову»). Англ. *to think* «думати» має значно ширше значення, ніж нім. *denken* й укр. *думати*. Пор. *Let me think* «Дайте подумати» — *Lassen mich mal nachdenken*; *I don't think so* «Я так не думаю» — *Ich glaube nicht so*; *What do you think?* «Що ви скажете?» — *Was meinen Sie?*; *That's just what I think* «Так я і думаю» — *Ich bin genau der selben Meinung*; *I think it likely that* «Мені здається ймовірним, що...» — *Ich halte es für wahrscheinlich, daß...*; *I think it over* «Я це обдумаю» — *Ich werde es mir überlegen*; *To think that it may be true* «Подумати тільки, це може виявитися правдою» — *Wenn man bedenkt, das es war sein könnte*; *I wouldn't think of such a thing* «Мені б таке і в голову не прийшло» — *So etwas käme mir überhaupt nicht in den Sinn* [Кёрквуд 1989: 343].

Проаналізувавши англійські тексти обсягом 40 005 слівформ та їх переклади на російську мову, Н. Б. Гвішніани виявлено, що 1365 вживанням слова *said* у російській мові *сказал* (-а, -у) вжито 823. Понад третину вживань *said* передано іншими словами. А загалом 48 одиницям дієслів мовлення в російській частині корпусу відповідає 88. Найчастотніша форма *said* у російській мові замінялася дієсловами конкретнішого значення [Гвишиани 2004: 70].

Особливою конкретністю значень характеризується українська мова: рос. *закрывать* (*дверь, собрание, зонт*) — укр. *зачинити* (*двері*), *закрити* (*збори*), *згорнути* (*парасольку*); чеськ. *řezat* (*maso, suché větve, dříví*) — укр. *різати* (*м'ясо*), *пиляти* (*дрова*), *обрізати* (*сухі гілки*); рос. *общий* — укр. *спільний* і *загальний*, рос. *точка* — укр. *точка* і *крапка*, рос. *способность* — укр. *здібність* і *здатність*, рос. *дополнение* — укр. *доповнення* і *додаток*, рос. *памятник* — укр. *пам'ятник* і *пам'ятка*. Рідше трапляється зворотне явище: укр. *піна*, рос. *пена*, нім. *Schaum* — англ. *foam* «піна», *froth* «піна в роті», *lather* «мильна піна» і «піна на коні», *scum* «піна в каструлі під час приготування їжі; накип», *head* «піна в бокалі пива»; укр. *ковдра* — англ. *blanket* «шерстяна, байкова ковдра», *quilt* «стьобана ковдра»; укр. *каша* — англ. *porridge* «розсипчаста каша», *gruel* «рідка каша»; укр. *палець* — англ. *finger* «палець на руці», *toe* «палець на нозі»; укр. *плавати* — англ. *swim* (про людину і тварину), *float*, *drift* (про річ, хмари), *sail* (про судно), *steam* (про пароплав), *cruise*, *navigate* (на чомусь), *boat* (на човні), *glide* (у гондолі). Це зумовлено тим, що слово в одній мові закріплює в своєму значенні такі аспекти (ознаки) денотата, які в іншій мові розподілені між декількома словами. Річ у тім, що в одній мові необов'язково виражається та різниця, яка в іншій мові обов'язково виражена. Як зауважив Р. Якобсон, мови різняться, головним чином, тим, що вони повинні виразити, а не тим, що вони можуть виразити, адже кожна мова може виразити все. Так, майже в усіх германських і романських мовах поняттям «рука» і «нога» відповідають по два слова залежно від того, чи йде мова про кисть руки чи її частину від кисті до плеча, про ступню ноги чи ногу до ступні (англ. *hand* і *arm*, *foot* і *leg*, нім. *Hand* і *Arm*, *Fuß* і *Bein*, франц. *le pie* і *la jambe*, італ. *il piede* і *la*

gamba, ісп. *el pie i la pierna*), а у слов'янських і романській румунській мовах такого розмежування нема.

В англійській мові, як і в українській, у тварин і людей є *backs* «спини», *necks* «шиї», а в іспанській тварини мають відповідно *lomo* і *pescuezo*, а люди *espalda* і *cwello*. В іспанській культурі відмінності між людиною і твариною є значнішими, ніж в англо-американській і слов'янській культурах. Щодо внутрішньомовного аспекту, то слова із загальним (недиференційованим, гіперонімічним) значенням у системі своєї мови мають одне значення, що відповідає двом словам і значенням іншої мови. У цьому принципова різниця між семантичною недиференційованістю і багатозначністю.

Розбіжність обсягу значень слів-відповідників при-таманна не лише неспорідненим чи віддалено спорідненим, а й близькоспорідненим мовам. Контрастивна лексична семантика близькоспоріднених мов має свої особливості, пов'язані зі складністю виявлення зовнішньо прихованих семантичних відмінностей лексичних одиниць. Дослідник часто стикається з «провокаційною близькістю» (вислів О. О. Реформатського). Тому слід постійно остерігатися будь-якої подібності, оскільки вона штовхає на нівелювання індивідуального й провокує підміну чужого своїм. Наприклад, чимало мовців, які добре володіють українською й російською мовами, не помічають семантичної відмінності в російському слові *амуніція* і українському *амуніція* (рос. *амуніция* — «спорядження військового, крім зброї й одягу», а укр. *амуніція* — «спорядження військового, в т. ч. зброя»). Пор. ще: рос. *ославить* «розпустити про кого-небудь недобрі чутки», укр. *ославити* «поширити як добрі, так і недобрі чутки»; укр. *остуда* «охолодження організму, простуда» і «прохолода», тоді як рос. *остуда* «охолодження, збайдужіння» вживається тільки у випадку, коли йдеться про людські стосунки; рос. *навись* — «все, що нависло над чим-небудь (листя, хмари, сніг тощо)», тоді як укр. *навись* — лише «сніг на гілках».

Для вивчення денотативного обсягу слів-корелятивів об'єктивним і найзручнішим способом є перевірка на сполучуваність. Так, рос. *дебелый* «сильний, великий» сполучається лише з назвами осіб (*дебелый мужчина*, *дебелая женщина*), а укр. *дебелый* і з назвами неістот (*дебела дівчина* і *дебелі м'язи*, *дебела коліска*, *дебелі ворота*, *дебелый мішок*). Такого ж характеру семантичні

відмінності між *мережа* і *мережа*, *молодуха* і *молодуха*, *калач* і *колач*, *поганий* і *поганий*, *погожий* і *погожий* та ін. Навіть у випадку, коли російське слово та його український відповідник поєднується з одними й тими самими семантичними групами слів, але помітною є відмінність у частоті вживання з якоюсь групою, ця статистична розбіжність у сполучуваності завжди є сигналом відмінності в характері денотації. Наприклад, укр. *тучний* «вгодований, гладкий», на відміну від рос. *тучный*, вживається переважно щодо тварин (рос. *тучный мужчина*, *тучная девушка*, *тучная лошадь*, *тучная корова*; укр. *тучний кінь*, *тучна свиня*), хоч зрідка це означення трапляється й стосовно людей. Тому важливими в цьому плані є словникові ремарки — укр. *переважно про*, рос. *преимуц. о*.

Вище йшлося про недиференційоване, нерозчленоване значення однієї мови порівняно зі значенням його відповідників у іншій мові, тобто про випадки, коли в одній із мов слово позначає широкий клас денотатів. Однак існує й інша розбіжність, коли не збігаються в мовах межі певного семантичного континууму («кусочки дійсності»). Насамперед це стосується часових відрізків, наприклад членування доби на її частини. Нім. *Morgen* «ранок» охоплює час від шостої до десятої години, англ. *morning* від першої до дванадцятої, англ. *night* «ніч» захоплює й ту частину доби, яку по-українському прийнято називати вечором, а укр. *ніч* охоплює й ту частину доби, яку по-англійському позначають як *morning* «ранок» (пор. укр. *друга година ночі* і англ. *two o'clock in the morning*). Для француза перша година після півночі, як і для англійця, — це перша година ранку (*une heure du matin*). Для іспанця сьома — десята година вечора — ніч, тоді як для француза це вечір. Якщо французи вітання *bonsoir* використовують із шостої години вечора, то італійці *buona sera* вже після третьої години дня. Українець, як і росіянин чи поляк, приїхавши до Парижа чи Лондона, попросить о першій годині дня *dîner / dinner* відповідно до його поняття «обід», тоді як у понятті француза це тільки *déjeuner*, а в понятті англійця — *lunch*.

У мовах світу не збігається й членування віку людей — дитячий вік, підлітковий вік, вік юності тощо. Так, укр. *підліток* охоплює вік від дванадцяти до шістнадцяти років, тоді як англ. *teenager* — від тринадцяти

до дев'ятнадцяти років, франц. *adolescent* — від чотирнадцяти до двадцяти двох років (див. про це: [Репина 1996: 143—152]). У французів сорокарічний вік сприймається як новий період у житті людини. Про людину до сорока років можна сказати *jeune homme* «молодий чоловік», а про людину після сорока років — *homme jeune* «чоловік молодий» (різний порядок слів). Те, що для українця є другим поверхом будинку, для англійця і німця є першим поверхом (*the first floor, erster Stock*). Перший поверх відповідно позначається як *ground floor, Erdgeschoss*.

Такі дослідження дають змогу констатувати, що і розбіжності, і близькості між співвідносними словами різних мов зумовлені способом життя народів — носіїв мови, характером їх мислення, відмінностями культури тощо.

Фонова лексика. Слова-символи

Навіть у випадку, коли значення слів-відповідників у двох мовах збігаються, стверджувати про їхню повну семантичну відповідність не завжди можна. У рецензії на дослідження В. Гумбольдта «Бхагаватгіта» («Божественна пісня») Гегель писав: «Природі речей суперечить вимога, щоб слово мови якогось народу [...] передавалось таким словом нашої, яке б відповідало йому в його повній визначеності. Слово нашої мови дає нам наше певне уявлення про відповідний предмет і саме тому не уявлення іншого народу не тільки з іншою мовою, але й з іншими уявленнями» (цит. за [Косериу 1989: 63]). Слово живе в контексті культури, тому в різних мовах слова-відповідники можуть мати неоднакові семантичні асоціації. Особливо це стосується *фонові лексики* (лексика з національним асоціативним ореолом). Національні асоціації, пов'язані з певними словами, входять до національно-культурного компонента значення. Вони є неповторними для кожної мови, однак не фіксуються у тлумачних і перекладних словниках. Їх поділяють на асоціації, пов'язані з внутрішньомовними чинниками, такими, як внутрішня форма слова, вплив переносних значень, входження слова в певні словотвірні парадигми, звукові зближення тощо (їх на-

зивають мотиваційними асоціаціями), та асоціації, пов'язані з національно-культурним контекстом у найширшому розумінні. Хоч вони належать до периферії семантичної структури слова, однак є дуже важливими для міжкультурного спілкування, оскільки часто стають причиною перешкод у міжкультурній комунікації. Наприклад, для іноземця українські слова *верба, тополя, явір* — назви дерев, а *калина* — рослина у вигляді куща. Для українців ці слова передають значно ширшу і глибшу інформацію, позаяк мають символічне значення, що засвідчено їх уживанням в українському фольклорі та поезії: «На вгороді верба рясна», «Ой, вербо, вербо, де ти зросла...», «Полюбила козаченька, стоя під вербою», «Кругом греблі шумлять верби», «Ой, у лузі червона калина похилилася», «Стоїть явір над водою, на яр похилився», «А три верби схилилися, мов журяться вони» (Л. Глібов); «І яр, і поле, і тополі, І над криницею верба Нагнулася, як та журба», «Між ярами над ставами верби зеленіють», «Не прийнялись три явори, Калина зів'яла», «Пишається калинонька, явір молодіє», «Посадила над козаком Явір та ялину, А в головах у дівчини Червону калину» (Т. Шевченко). Саме незнанням семантичних асоціацій українських слів пояснюється нерозуміння іноземними читачами деяких поезій Кобзаря.

Специфічні національні асоціації властиві не тільки лексиці, у якій наявний національно-культурний компонент, а й звичайним нейтральним загальноживим словам на означення речей і понять, поширених у всіх культурах. Як показав психолінгвістичний експеримент із трьома групами реципієнтів — українцями, росіянами, туркменами, такі слова, як *хозяин, отец, мать, бабушка, дедушка, свадьба, молоко*, дали різні реакції. Зокрема, слово *свадьба* у студентів-туркмен, на відміну від українців і росіян, асоціюється не тільки з веселістю, а й із втратою, а також зі змаганням. Слово *молоко* викликає в них більш захопливі асоціації (*белое счастье*). Слово *солнце* теж отримало різний емоційно-оцінний ореол: у туркмен воно пов'язується з неприємними асоціаціями (*жара, жарко, скрывается, комната, парк*), а в росіян і українців у нього позитивна, навіть висока оцінка (*золотое, радость, кайф, глаза, мама*).

Особливо національна специфіка асоціювання спостерігається в реакціях-порівняннях українців і американців: укр. *очи* — як волошки, терен, вишні, озера, сонце, небо; амер. *eyes* — like pools «ковбані», coins «монети», marble balls «мармурові кулі», ocean «океан». Отже, саме національні асоціації зумовлюють входження певних слів до специфічних для кожної мови порівняльних зворотів (пор. ще укр. *стрункий як тополя*, рос. *стройный как берёза*).

Фонова лексика часто стає перешкодою у міжкультурній комунікації. Наприклад, слову *молоко* у в'єтнамській мові відповідає *сайя*. Однак ці слова не є відповідниками з функціонального погляду, з погляду семантичної адекватності та відповідності фоновим знанням мовців. У реченні *Він уранці випивав склянку молока і йшов на роботу* функціональним еквівалентом слова *молоко* буде в'єтнамське *суїа* «чай» (в'єтнамці не п'ють молока). До таких слів, які вимагають функціональної заміни у в'єтнамській та багатьох інших південноазійських мовах, належать слова зі значенням «сонце», «місяць», «пальто», «дача», «виделка» та ін. При перекладі речення *Не люблю влітку сидіти в кімнатах* (літо — гарна, тепла пора року, сприятлива для прогулянок), спираючись на значення в'єтнамського *хе* «літо», можна натрапити на труднощі: літо в тропічному В'єтнамі дуже жарке і вологе, тому влітку в'єтнамці якраз не гуляють, а сидять в прохолоді вдома [Шахнарович, Мамонтов 1987: 189—192].

Ще яскравіше національні асоціації і, відповідно, національно-мовні картини світу виявляються у словах-символах. Слово-символ, за висловом Ю. Лотмана, є своєрідним згорнутим текстом. Воно сконденсовано містить великі сюжети, зафіксовані в пам'яті людей. Символ — явище специфічно національне. Семантика символу виявляється лише в контексті світоглядної традиції певного народу, через що символ не може декодувати носій іншої культури. Процес створення символу тісно пов'язаний із співвідношенням у мовній одиниці денотативної та фонові інформації, причому фонова інформація переважає.

Як зазначив О. О. Потебня, майже кожне слово може виступати символом явищ дійсності. Слова-символи звичайно є національними. Запозиченими словами із символічним значенням є лише біблеїзми. Відмінність

символів визначається переважно особливостями побуту, віросповідання, географічного положення тощо. Спільні для декількох мов символи є результатом подібності ситуацій. Так, українськими символами виступають географічні назви (*Україна, Дніпро*), назви рослин, особливо квітів (*калина, тополя, барвінок, мальва, червона рута*), назви тварин, переважно птахів (*чайка, зозуля, ластівка*). Поширеною в усіх культурах є символіка кольорів, тварин та рослин. Наприклад, символіка кольорів в індоєвропейських мовах переважно збігається, однак для французів зелений колір — колір надії. Що стосується тварин, то майже в усіх мовах баран асоціюється з тупістю, віл із працездатністю, вовк із кровожадністю, вівця зі смиренністю, заєць із лякливою, кішка з невірністю. Однак у німецькому соціумі віл асоціюється з тупістю (*dumm, wie ein Ochse* «дурний, як віл»), а кішка є символом 1) хижака (*Die Katze läßt das Mäuschen nicht* «Кішка не може не ловити мишей»); 2) незначного, пустого (*Etwas ist für Katze* «даремно, марно», дослівно *Це щось для кішки*); 3) живучості (*Sie ist zäh, wie eine Katze* «Вона живуча, як кішка»); 4) обману, облуди, прикидання (*Eine falsche Katze* «Фальшива кішка»). У російській мові вона є символом 1) худой, виснаженої жінки (*Мечусь, как угорелая кошка*); 2) неприємності, сварки (*Между нами черная кошка проскочила*); 3) суму, неспокою, тривоги (*Кошки скребут на сердце*). В англійській мові *cat* «кішка» символізує злу, сварливу жінку.

Знання семантичних асоціацій і символіки слів дає мовцеві змогу виявити семантичний ореол слова, його реальне функціонування у певному соціумі. Цей ореол зумовлений усією історією слова, його етносоціальним і етнокультурним контекстом. Як зазначає Л. Мкртчян, «слово тисячами невидимих ниток пов'язане з літературними й культурними традиціями мови оригіналу. Слово живе в контексті даного речення, абзацу, твору, в контексті всієї творчості певного автора і — ширше — в контексті всієї літератури, а можливо, й даної цивілізації» [Мкртчян 1976: 4].

Зіставне вивчення семантичних асоціацій засвідчує «розмитість», а не сувору логічну детермінованість лексичної семантики, що спричиняє відкритість мови, її семантичний розвиток. Водночас воно дає змогу зробити

висновок, що близькість національних культур можна оцінити через подібність семантичних асоціацій. До того ж асоціативні зв'язки є надзвичайно важливими й для відтворення мовної картини світу, хоч виявити їх дуже важко, оскільки вони приховані в глибинах національної ментальності. Саме тому повну мовну картину світу можна буде відтворити лише за наявності ґрунтовних словників асоціативних норм, створених на якомогаширшому охопленні мовців психолінгвістичним експериментом. Врахування національних особливостей асоціювання важливе для повноцінного оволодіння іноземною мовою. Тому цілком закономірним у наш час є поворот від структурної семантики до когнітивної, яка залучає в орбіту дослідження фонові й енциклопедичні знання. Семантичний аналіз, таким чином, безпосередньо змикається зі знанням людини про світ, із процесом пізнання позамовної дійсності. У контрастивній семантиці особливого значення набуває соціо-семіотичний підхід (crosscultural lexicology), завданням якого є вивчення лексичної семантики мов у зв'язку з пізнавальною діяльністю народів — носіїв цих мов, з когнітивними процесами, поняттями, в яких зафіксована певна картина світу, щоб перебороти межі, які відділяють одну від одної спільноти людей із різними культурами.

Полісемія. Специфіка переносних значень

Полісемія як мовне явище є універсалією, тобто у всіх мовах світу є багатозначні слова. Універсальними є й закони розвитку полісемії, наприклад закон переходу від конкретного значення до абстрактного, способи творення полісемії — метонімічне й метафоричне перенесення слів. Однак у мовах світу це реалізується по-різному. В. Г. Гак, зокрема, описує такі характерні випадки:

1) спільні закономірності перенесення слів на інші значення мають різну сферу використання. Так, уподібнення неживих предметів живим (антропоморфізм) є універсальним семантичним законом, але у французькій мові це перенесення здійснюється частіше і ширше, ніж, наприклад, у російській мові. По-різному виявляється в цих мовах і переносне вживання слів, що позначають почуття і сприйняття людини. У французькій мові для цього використовуються назви кольорових від-

чуттів, а в російській — звукових. Так, російський прикметник *глухой* має багато переносних значень, яких не має французький відповідник *sourd* (*глухое место, глухое окно, глухое платье*). Назви кольорів ширше використовуються в переносному значенні у французькій мові: *examen blanc* «екзамен без оцінки, залік», буквально *білий іспит*; *être vert* «бути сильним (про людину)», буквально *бути зеленим* тощо;

2) по-різному використовуються закономірності регулярної полісемії, тобто багатозначності, яка охоплює слова одного лексико-семантичного поля. Так, в українській мові одним і тим самим словом позначається дерево і його плід — *груша, слива, айва, персик, абрикос* тощо (виняток становить *яблуна* — *яблуко*), а у французькій мові вони позначаються різними словами (*prune* «слива» — *prunier* «сливове дерево», *poire* «груша» — *poirier* «грушеве дерево»). І навпаки, у французькій мові тварини і м'ясо тварин експлікується одним словом, а в українській мові різними словами (*porc* «свиня» і «свинина»);

3) у різних мовах не збігаються групи слів чи окремі слова в межах лексико-семантичних об'єднань, які вживаються у переносних значеннях. В українській чи російській мовах назви овочів рідко використовуються щодо людей, а у французькій і німецькій мовах дуже часто (франц. *noix* «горіх», *gourde* «гарбуз», *poire* «груша», *cornichon* «корнішон» та ін. у значенні «дурень»; нім. *der Kohlkopf*, на відміну від українського *качан*, крім головки капусти, називає нерозумну людину; *die Rübe*, на відміну від укр. *pina*, — ніс людини (товстий, безформений) і круглу, як ріпа, голову; *die Kürbis*, на відміну від укр. *гарбуз*, — голову; *die Gurke*, на відміну від укр. *огірок*, — довгий ніс; *die Melone*, на відміну від укр. *диня*, — капелюх). Слова *бобер, лебідка, сокіл, кіт* в українській мові мають переносні значення, а їх французькі відповідники не мають, зате франц. *merle* «дрізд» має переносне значення «пройдисвіт», а в українській мові слово *дрізд* у переносному значенні не вживається;

4) переносні значення слів-відповідників у різних мовах переважно не збігаються. Контрастивне вивчення зв'язків і співвідношень між прямими і переносними значеннями слів дає цікаву і корисну інформацію стосовно етнолінгвального мислення. Кожна мова візнається оригінальністю в характері лексичних переносів, що є відображенням своєрідного способу пізнання

навколишнього світу. Пор.: укр. *вушко голки* — англ. *eye of needle* (око голки), укр. *ніс чайника* — франц. *bec du bouilloire* (дзьоб чайника). Рос. *вкальвать, пахать* уживаються в переносному значенні «важко працювати», а укр. *вколювати, орати* таких переносних значень не мають. Укр. *хвороба* вживається в переносному значенні «надмірне захоплення» (*У Василя теж була своя хвороба — пристрасть до бандури* — Я. Баш), рос. відповідники *болезнь* і *хвороба* в такому значенні не вживаються. Укр. *низка* 1) «нанизані на нитку, мотузку, дротину і т. ін. однорідні предмети» (*низка перцю, риб, намиста, грибів, горобини* тощо) і 2) *перен.* «сукупність предметів, явищ» (*низка човників, вечорів, думок, заходів*), а рос. *низка* переносних значень не має. Укр. *баня* не тільки «лазня», а й «дуже жарко», англ. відповідник *bath* не має такого (другого) значення. Нім. *Schlange* «змія» і «черга», англ. *arm* «рука від кисті до плеча» і «гілка», *tiger*, крім «хижа тварина родини кошачих із оранжево-жовтими і чорними смугами; тигр», має ще значення «жорстока людина», «небезпечний противник», «хуліган», «хвалько», яких український відповідник не має. Англ. *rake* «граблі» має ще значення чогось дуже тонкого, а також худого (*as thin as a rake* «тонкий, як граблі», «худий, як тріска»), а *peacock* «павлин» означає також гордість, а слова-відповідники української мови в таких переносних значеннях не вживаються. Важко логічно пояснити, чому англійська мова акцентує на «мертвості» цвяха (*as dead as a door-nail* «мертвий, як цвях у дверях») або холоднокровності огірка (*as cool as a cucumber* «холодний (холоднокровний), як огірок»). Розбіжність переносних значень часто спричиняє неправильне розуміння, помилки у перекладі. Так, укр. *важкий сон* «поганий сон» — англ. *heavy sleep* (*важкий сон*) «міцний, добрий сон»; укр. *важка книжка* «книжка, яка має трагічний зміст і важко емоційно переживається» — англ. *heavy book* (*важка книжка*) «важка за стилем, нудна книжка».

Найпоширенішими в мовах є метафоричні перенесення значень (правильніше — перенесення слів на інші значення). Доведено, що воно відіграє надзвичайно важливу роль у когнітивній (пізнавальній, мисленнєвій) діяльності людини і в розвитку виражальних можливостей мови. На цьому наголошує Дж. Лакофф у праці «Метафори, якими ми живемо». Сучасні дослі-

дження показали, що метафора існує навіть у такій нейтральній в експресивно-емоційному аспекті сфері, як термінологія. Метафоричне перенесення стало головним каналом поповнення терміносистем. Так, фінансова термінологія в наш час збагачується за рахунок метафор антропоморфних (англ. *period of digestion*, дослівно *період травлення, засвоєння їжі* «період, протягом якого встановлюється ринковий рівень цін нових акцій та облігацій»; *parent company* «батьківська компанія», *idle man* «ледачі гроші»; укр. *дочірнє підприємство*), побутових (англ. *mopping up* від *to mop* «мити» — «ліквідація грошей на дисконтному рахунку», *lending ceiling* від *to lend* «позичати» і *ceiling* «стеля, максимум» — «обмеження позики»; укр. *переливання капіталу*); воєнних (англ. *rate war* «тарифна війна», *bullet loan* «позика куля»; укр. *підривне ціноутворення*), орієнтаційних (*back door method* «метод “чорний вхід”») і колористичних (*red balance*, дослівно *червоний баланс* «пасивний баланс»; укр. *сірий ринок*).

Термини-метафори посідають неоднакове місце в мовах. Часте використання назв конкретних предметів і дій як основи термінологічної номінації в англійській мові засвідчує більшу образність і експресивність англійських метафоричних термінів. А якщо врахувати, що загальна кількість англійських метафоричних термінів перевищує кількість таких одиниць в українській мові, то можна зробити висновок, що «метафорична традиція» знаходить яскравіше вираження в англійській підмові фінансів, ніж в українській. Про сильніші метафоричні традиції в англійській підмові фінансів свідчить і те, що українська мова не має однокомпонентних метафоричних термінів, а в англійській мові їх аж 6 відсотків: *hiccup* (гикавка) «раптове невелике відхилення кон'юнктури у протилежний бік від довготермінової тенденції». Прикладами можуть служити такі фінансові терміни, як: *haircut* (стрижка), *collar* (нашийник, комір), *snowballing* (наростання снігової грудки) тощо. Поняття чогось загального передається в англійській терміносистемі за допомогою слова *blanket* «ковдра»: *blanket assignment* «загальна (повна) поступка правами, вимогами», *blanket credit line* «загальна кредитна лінія», *blanket fidelity-bond* «загальна гарантія довіри», *blanket mortgage* «загальна (повна) іпотека на власність», *blanket recommendation* «загальна

рекомендація», *blanket policy* «загальний поліс». Ідея тимчасового припинення функціонування якого-небудь явища у фінансах виражається в українській мові за допомогою слова *заморожування*: *заморожування заробітної плати, заморожування коштів, заморожування товарообігу* [Кришталь 2003: 4—10].

Якщо однакові лексичні переноси свідчать про спільні для багатьох чи всіх мов семантичні закономірності (в усіх мовах просторові назви використовуються для позначення часових понять, слова зі значенням «тупий» і «гострий» для позначення звуків і відчуттів, зорова і звукова лексика на означення смакових понять: *довгий день, часова відстань; тупий, гострий звук, тупий, гострий біль; вино має оксамитовий присмак із прозора-голубим відтінком і дзвінким ароматом*), то оригінальні вказують на специфічність, неповторність національного мислення і, відповідно, мовного світосприйняття. Див. укр. *селезень* «качур» і «намерзлий візерунок на віконних шибках», *верещака* «той, хто багато верещить» і «страва зі свинячої грудинки»; рос. *хворост* «хмиз» і «смажене в смальці або олії солодке печиво, що має форму продовговуватих смужечок; вергуни»; англ. *board* «управління», «комісія», «дошка», «борт»; *close* «близький», «душний», «детальний», «закритий», «строгий», «цупкий», «густий (про ліс)», «потайний», «скупої» та ін.; *dumb* в американському варіанті англійської мови «німий» і «дурний, глупий». Отже, перенесення слів на інші значення здійснюються як за суттєвими, так і за несуттєвими, випадковими ознаками, в т. ч. й за такими, що суперечать суті названого поняття. А це дуже важливо для мовознавства, оскільки перенесення слів містить у собі інформацію про суспільне й культурне життя народу. Оригінальність переносних значень — велика й перспективна ділянка для контрастивних досліджень. Зокрема, це матеріал для вивчення міжпольових зв'язків, оскільки вони ґрунтуються переважно на полісемії (слово різними значеннями входить до різних полів). Тут спостерігаються як універсальні, так і ідіолінгвальні особливості. Якщо зв'язки між полями, як правило, є універсальними, наприклад зв'язок темпорального поля з метеорологічним (темпоральні лексеми майже в усіх мовах світу використовують для номінації погодних понять: укр. *година*, болг. *време*, словацьк. *chvila*, ісп. *tiempo*, італ. *tem-*

po, алб. *kohë*, угор. *idő* і т. д.), поля температури з полем почуттів (*теплі стосунки, гаряче серце, палке кохання, вогонь душі, любові жар, холодний погляд*), поля руху з полем розумової діяльності (*підійти до висновку, спіймати думку, наблизитися до розв'язання задачі*) тощо, то оригінальні міжпольові зв'язки стосуються не полів загальною, а окремих одиниць, що входять у певне поле.

Отже, за рідкісного збігу значень полісемічного слова переважає розбіжність і часткова відповідність. Часткова відповідність передбачає: 1) включення (коло значень слова в одній мові ширше ніж у його відповідника в іншій мові: є спільні значення, але в одній із мов є ще інші значення). Англ. *neck*, крім значення «шия», на відміну від рос. *шея*, має ще значення «шийка пляшки» (рос. *горлышко бутылки*), «комір», «перешийок», «коса», «вузька затока» та ін. Англ. *meridian*, крім «меридіан», має ще значення «полудень», «зеніт», «вища точка», «розквіт (життя)»; 2) перетин (у кожній із зіставлених мов є значення, які збігаються і які не збігаються). Англ. *party* і укр. *партія* мають спільні значення «політична партія», «група, загін» (*пошукова партія*), але англ. *party* ще має значення «компанія, екскурсія», «вечоринка, вечірній прийом гостей», «сторони в судовому процесі», «учасник переговорів», «співучасник», а укр. *партія* — «кількість товару», «гра (в шахи тощо)», «частина музичного твору, що виконується одним інструментом, одним співаком».

Семантичну близькість/віддаленість слів-відповідників зіставлених мов можна точно визначити. Для цього використовують запропонований С. Г. Бережаном коефіцієнт семантичної близькості, який виводиться за

формулою
$$V = \frac{2C}{M_1 + M_2}$$
, де C — кількість тотожних значень двох слів, а M_1 і M_2 — загальна кількість значень кожного з розглядуваних слів [Бережан 1973: 65].

Хоча полісемія є універсальним явищем, однак її поширеність у різних мовах неоднакова. Наприклад, в англійській мові полісемія поширена значно більше, ніж у російській і українській. За даними І. В. Арнольд, тисяча найуживаніших англійських слів має 25 тисяч значень. Слово *get*, за Оксфордським словником, має 234 значення, з чим не може зрівнятися жодне росій-

ське чи українське полісемічне слово. І. В. Сентенберг і Є. В. Медведева, зіставивши 500 англійських і 500 російських дієслів, виявили, що англійські дієслова в сумі дали 1123 значення, а російські — 811 значень [Сентенберг, Медведева 1985: 22].

Синонімія

Синонімічні зв'язки зіставляваних лексико-семантичних відповідників різних мов знаходяться на межі семасіологічних і ономасіологічних параметрів. Це зумовлено природою синонімії, яка є не лише показником неоднакових можливостей позначення одних і тих самих концептів у різних мовах, а також пов'язана з семантико-стилістичними особливостями, які виявляють якісні відмінності між наявними синонімічними рядами різних мов.

Мови різняться за багатством синонімії, кількісним складом співвідносних синонімічних рядів (ономасіологічний аспект), семантичними відтінками синонімів, стилістичною їх характеристикою, сферою вживання тощо. Можна стверджувати, що в синонімії яскраво виявляються специфічні риси мови, своєрідна мовна картина світу. Навіть такі близькостпоріднені мови, як українська та російська, характеризуються виразною національною неповторністю. Л. А. Булаховський наголошував, що «з погляду лексичного — обличчя української мови дуже виразне в порівнянні з іншими слов'янськими мовами [...] У поглибленні лексичних відмінностей української мови від лексичного складу «східнослов'янського часу» основну роль відіграють тут не запозичення з інших мов [...] справді численні [...]». Багато більше значення має при врахуванні цієї відмінності той специфікований вибір в ужитку певних синонімів і та органічна стихія власної національної мовної творчості в межах успадкованої системи» [Булаховський 1948: 10—12].

Українська мова вигідно вирізняється серед усіх інших слов'янських багатством синонімії і пов'язаною з нею різноманітністю внутрішньої форми синонімів, що засвідчує своєрідність образного сприйняття явищ дійсності українським етносом. Пор. синоніми дієслів рос. *танцевать* і укр. *танцювати*: рос. *танцевать*, *пля-*

сать (розм.), *откальвать* (розм.), *отхватывать* (прост.); укр. *танцювати*, *гарцювати* (розм.), *гопцювати* (розм.), *гопкати* (розм.), *скакати* (розм.), *гацати* (розм.), *чесати* (розм.), *кресати* (розм.), *садити* (розм.), *шкварити* (розм.), *віддирати* (розм.), *витанцювувати*, *викаблучувати* (розм.). Пор. ще: рос. *метель*, *метелица*, *буран*, *вьюга*, *пурга*; укр. *метелиця*, *заметіль*, *сніговійниця*, *сніговиця*, *завірюха*, *хуртовина*, *хурделиця*. Якщо в російській мові слово *бить* має десять синонімів, то в українській мові слово-відповідник *бити* має аж сорок п'ять синонімів, багато з яких відзначаються оригінальною національною внутрішньою формою.

Крім багатства синонімічних рядів, національна специфіка синонімії виявляється у сфері стилістичних і стильових відношень синонімів. Пор. рос. *заболеть*, *захворать* (розм.), *занемочь*, *слечь*, *свалиться* (розм.), *занедужить* (прост.); укр. *захворіти*, *занедужати*, *заслабнути* (розм.), *злягти*, *звалитися* (розм.).

Відмінною рисою української мови є наявність у ній великої кількості *слів-дублетів*, тобто слів, які не мають жодних семантичних і стилістичних відмінностей. Пор. рос. *заместитель* — укр. *заступник*, *замісник*; рос. *земляк* — укр. *земляк*, *краянин*; рос. *заметка* — укр. *замітка*, *нотатка*; рос. *почка* — укр. *брунька*, *пуп'янок*; рос. *семья* — укр. *сім'я*, *родина*; рос. *парус* — укр. *парус*, *вітрило*; рос. *баня* — укр. *баня*, *лазня*; рос. *фонтан* — укр. *фонтан*, *водограй*; рос. *процент* — укр. *процент*, *відсоток*.

Омонімія й омографія. Міжмовна омонімія

Омонімія є універсальним явищем, однак її питома вага в різних мовах неоднакова. Так, у французькій і англійській мовах вона значно поширеніша, ніж, наприклад, в українській чи російській. Це зумовлено особливостями фонетичної і граматичної будови мови: де слова короткі й де поширене явище конверсії, там більше омонімів.

Зіставляти омонімію в різних мовах можна за дже-релами (причинами) виникнення: *гетерогенні*, які виникли внаслідок збігу різних слів, і *гомогенні*, які виникли внаслідок розпаду одного слова на два.

Збіг раніше різних за звучанням слів може статися внаслідок історичних звукових змін. Так, рос. *лук*¹ «ци-

буля» і *лук*² «ручна зброя для метання стріл» походять відповідно від *лоукъ* і *лжкъ*, (літера ж позначала носовий голосний [o], який перейшов у [y]). До гетерогенних належать англ. *flaw*¹ «тріщина» і *flaw*² «порив вітру», *ear*¹ «вухо» і *ear*² «колос», нім. *Weide*¹ «верба» (із *wide*) і *Weide*² «вигін, пасовисько» (із *weida*), франц. *pêche*¹ «персик» і *pêche*² «рибальство, улов».

Інша група гетерогенних омонімів є результатом збігу питомого й запозиченого слова або двох запозичених із різних мов слів: рос. *брак*¹ «шлюб» (від слова *братъ*) і *брак*² «недолік» (запозичене з німецької мови); укр. *балка*¹ «яр» (тюркського походження) і *балка*² «дерев'яна колода» (запозичення з німецької мови).

Значно поширенішою у мовах є гомогенна омонімія: укр. *порох*¹ «пил» і *порох*² «вибухова речовина»; рос. *свет*¹ «світло» і *свет*² «всесвіт»; англ. *nail*¹ «ніготь» і *na-
il*² «цвях», *air*¹ «повітря» і *air*² «зовнішній вигляд», нім. *Lauf*¹ «біг» і *Lauf*² «дуло вогнепальної зброї», *Zug*¹ «течія» і *Zug*² «поїзд»; франц. *train*¹ «хід» і *train*² «поїзд» тощо.

Кожна мова має свої особливості і в творенні, і в характері семантики гомогенних омонімів. У болгарській мові, приміром, регулярно виявляється омонімія префіксальних дієслів. Наприклад: *завехна*¹ «почати в'янути» і *завехна*² «зав'янути», *заглъхна*¹ «почати глухнути» і *заглъхна*² «оглухнути», *загниа*¹ «почати гнити» і *загниа*² «зігнити», *заградя*¹ «почати будувати» і *заградя*² «забудувати». У російській і українській мовах префіксальна омонімія трапляється, але має інший характер: починальний префікс *за-*, будучи нерезультативним, поєднується з нерезультативним дієсловом, а його якісно-результативний омонім, поєднуючись із неграничним дієсловом, перетворює його на результативний. Пор.: рос. *завозить (по полу ногами)* — *завозить (пол ногами)*, *задымить (папирсой)* — *задымить (помещение)*, *закапать (о дожде)* — *закапать (стол чернилами)*, *заколотить (в дверь)* — *заколотить (дверь)*; укр. *забризкати (почати бризкати)* — *забризкати (одяг)*, *заговорити (з ким-небудь)* — *заговорити (кого-небудь)* [Соколов 1978: 75].

Суміжним із омонімією є явище омографії. У зіставному вивченні омографів слід звертати увагу на фонологічні й орфографічні засоби, які беруть участь у творенні омографів. Переважно такі засоби в різних мовах частково збігаються. Так, в англійській мові є два типи

омографів — сегментний і суперсегментний. До *сегментного типу* належать омографи, поява яких не зумовлена різним наголошуванням: *bow* [bou] «лук» — *bow* [bau] «поклін», *row* [rou] «ряд» — *row* [rau] «шум, скандал, гвалт», *tear* [tɛə] «розрив» — *tear* [tiə] «сльоза», *wind* [wind] «вітер» — *wind* [waɪnd] «виток, поворот», *delegate* [delɪgeɪt] «делегувати» — *delegate* [delɪɡɪt] «делегат», *moderate* [ˈmodereɪt] «пом'якшувати» — *moderate* [ˈmoderɪt] «помірний», *separate* [ˈsepəreɪt] «відділяти» — *separate* [ˈsepəɪt] «окремий», *degenerate* [dɪˈdʒenəreɪt] «вироджуватися» — *degenerate* [dɪˈdʒenəɪt] «виродок». До *суперсегментного типу* належать слова однакового написання, які відрізняються наголосом і відповідно вимовою ненаголошених голосних: *present* [ˈpresənt] «подарунок» — *present* [prɪˈzent] «дарувати», *object* [ˈɒbdʒɪkt] «предмет» — *object* [ɒbdʒekt] «заперечувати», *refuse* [ˈrefjuːz] «покидьки, послідки» — *refuse* [rɪˈfjuːz] «відмовлятися». Обидва типи омографів англійської мови поділяють на 1) лексичні, які різняться тільки лексичним значенням (*bow* [bou] «лук» — *bow* [bau] «поклін»); 2) лексико-граматичні (іменник *lead* [led] «свинець» — дієслово *lead* [liːd] «вести»); 3) граматичні (*read* [riːd] «читати» — *read* [red] «читав, -ла, -ло, -ли»).

В українській і російській мовах немає сегментних омографів, є лише суперсегментні (лексичні — укр. *замок* — *замо́к*, рос. *па́рить* — *па́рѣть*, лексико-граматичні — укр. *доро́га* — *дорога́*, рос. *вы́купать* — *выкупáть*, *уха* — *ухá*, граматичні — укр. *розрі́зати* — *розрізати́*, рос. *высы́паться* — *высыпáться*).

Отже, омографія суперсегментного типу представлена в названих трьох мовах, однак в українській і російській — це єдиний тип (цьому сприяє вільний наголос).

Англійська мова не відзначається такою рухомістю наголосу, як українська і російська, але суперсегментний тип омографів у ній поширений, будучи сучасним відгомном особливості давньогерманських мов: у них наголос у префіксальних дієсловах був кореневим, а в префіксальних іменах — початковим. Ця закономірність була перенесена й на запозичені слова: *conduct* «поведінка» — *condakt* «вести», *contract* «договір» — *contract* «укладати договір», *convict* «засуджений» — *convict* «засуджувати», *desert* «пустеля» — *desert* «покидати», *export* «експорт» — *export* «експортувати», *rebel* «бунтівник» — *rebel* «повставати», *subject* «підда-

ний» — *subject* «підпорядковувати», *absent* «відсутній» — *absent* «бути відсутнім», *frequent* «частий» — *frequent* «відвідувати» [Покровський 1985: 60—62].

Оскільки в основі диференціації українських і російських омографів у мовленні лежить наголос, то в українській і російській мовах немає односкладових омографів, яких багато в англійській. Українські та російські омографи належать до однієї й тієї самої частини мови (*атлас* — *атлас*, *замковий* — *замковий*, *воронить* — *воронить*, *чудно* — *чудно*), а в англійській — до різних частин мови.

Останнім часом усе більшу увагу контрастивістів привертає до себе *міжмовна омонімія*, тобто слова двох мов, які мають однакову форму, але різняться значенням. Наприклад, укр. *вродливий* «гарний» — рос. *уродливый* «потворний», укр. *луна* «відгомін, відлуння» — рос. *луна* «місяць», укр. *булка* «хліб із білого пшеничного борошна» — болг. *булка* «молода, наречена», укр. *агітка* «невеликий твір, призначений для агітації» — болг. *агитка* «агітбригада», укр. *апостроф* «знак у вигляді коми, який ставиться вгорі після приголосного перед йотованим для позначення роздільної вимови» — болг. *апостроф* «різке зауваження», укр. *гардероб* «шафа для одягу або приміщення, де зберігається верхній одяг» — болг. *гардероб* «камера схову», укр. *біжутерія* «прикраси не з дорогоцінного каміння і металів (на відміну від ювелірних виробів)» — болг. *бижутерия* «ювелірні вироби, коштовні прикраси», укр. *дума* «думка» і «ліро-епічна пісня, що виконується в супроводі кобзи, бандури або ліри» — болг. *дума* «слово», укр. *черствий* «який став твердим, несвіжим (про хліб)» — чеськ. *čerstvý* «свіжий», укр. *диван* «рід великих меблів для лежання і сидіння» — польськ. *dywan* «килим», укр. *магазин* «крамниця» — англ. *magazine* «журнал», укр. *комплексія* «будова тіла, статура» — англ. *complexion* «колір обличчя», укр. *геніальний* «винятково талановитий» — англ. *genial* «добрий, сердечний, веселий», укр. *академік* «член академії наук» — польськ. *akademik* «студентський гуртожиток» — нім. *Akademiker* «людина з вищою освітою», укр. *артист* «актор, музикант, співак» — франц. *artiste*, англ. *artist* «художник».

Сучасні дослідження засвідчують два підходи до міжмовної омонімії — *перекладознавчий*,

пов'язаний з омонімією реалій при перекладі з однієї мови на іншу (Й. Влчек, С. Власов, С. Флорін, І. Козелевський, О. О. Реформатський та ін.) та *контрастивний*, в основі якого — зіставлення лексичних корелятивів у двох мовах, як споріднених, так і генетично віддалених (В. В. Акуленко, Л. В. Бублейник, В. М. Манакін, А. Є. Супрун та ін.). Оскільки міжмовна омонімія часто проковує в людей, що послуговуються двома мовами, інтерференційні помилки (намагання привести подібні за формою слова, особливо коли в них частково збігається семантика, в їх повну відповідність, механічне перенесення значення слова однієї мови в іншу, отожднення змісту цих різних за значенням лексичних одиниць), то це викликало потребу у словниках міжмовних омонімів. Уже опубліковано чимало таких словників, які нерідко називаються словниками фальшивих друзів перекладача: англо-російський за редакцією В. В. Акуленка, німецько-російський К.-Г. М. Готліба, французько-англійський М. Кесслера і Ж. Дерокіні, іспансько-французький Л. Дюпона, німецько-французький М. Рейнхеймера, російсько-польські Я. Козелевського і К. Кусалья, російсько-чеський Й. Влчека, російсько-білоруський А. Є. Міхневича, російсько-український М. П. Кочергана. В Україні з'явилися наукові розвідки з українсько-російської [Заславская 1985; Мартиросян 2002], українсько-польської [Беднаж 2000], українсько-чеської [Паламарчук 1991; Кіцила 1999], українсько-німецької [Шаблій] міжмовної омонімії.

Міжмовні омоніми потребують різнопланового вивчення з урахуванням семасіологічного й ономасіологічного аспектів зіставлення. Основною причиною появи міжмовних омонімів є не тільки випадковий звуковий збіг або зіткнення різних мотиваційних основ при внутрішньомовній омонімії (укр. *іменник* «частина мови, що означає предмет» — польськ. *imiennik* «тезка, однофамілець»; укр. *опал* «коштовний камінь» — польськ. *opał* «паливо, горюче»), а також їхній ізоморфізм та специфічна реалізація ЛСВ полісемічного слова. Часто розбіжності полягають у неоднаковій якійсь характеристикі семем, зокрема таких функціонально-семантичних особливостей, як: 1) звуження семантичного обсягу, термінологізація значення (укр. *похід* «військової дії, операція» — польськ. *rochód* «крокування вій-

ська»); 2) різне емоційно-експресивне та стилістичне забарвлення семем (укр. *обиватель* «людина з вузькими меркантильними інтересами» має пейоративну — зневажливу, образливу — конотацію на відміну від нейтрального *obywatel* «громадянин» у польській мові); 3) неоднакова сфера вживання (укр. *обрада* «обговорення, порада» є діалектним, тоді як польськ. *obrada* «нарада, дебата» є загальноновживаним) [Беднаж 2000: 14].

Отже, специфіка міжмовної омонімії полягає як у різному аж до протилежного значенні омоніму, так і у відтінках значень і в неоднакових функціонально-стилістичних параметрах слів-корелятів.

Безеквівалентна лексика. Лексичні лакуни

У науковій літературі терміни *безеквівалентна лексика* і *лакуни* часто вживаються як синонімічні й трактуються як слова, що відсутні в певній мові й не перекладаються «на загальних підставах»: «усе, що в іншокультурному тексті реципієнт не розуміє, що є для нього дивним, вимагає інтерпретації, служить сигналом наявності в тексті національно-специфічних елементів культури, в якій створений текст» [Сорокин, Марковина 1983: 37], «назва суто місцевого явища, якому нема відповідника в побуті і в поняттях іншого народу» [Федоров 1968]. Ознаками цієї лексики вважають незрозумілість і незвичність.

Безеквівалентність слід розглядати лише стосовно певної (іншої) мови, оскільки нерідко трапляються випадки, коли слово однієї мови є безеквівалентним стосовно іншої, але має прямі відповідники в багатьох інших мовах. Наприклад, укр. *новосілля* має відповідник у російській мові *новоселье*, але є безеквівалентним щодо чеської мови, в якій це поняття передається описово — *večírek pro přátele, pořadáný po nastěhování do nového bytu*. Стосовно болгарської мови безеквівалентними є такі українські слова, як *абихто*, *білизняний*, *білобокий*, *бурт*, *верхолаз*, *вечірка*, *закапелок*, *малосімейний*, *питльований*, *річковик* та ін., які мають прямі відповідники в російській мові. Вважають, що п'ять — десять відсотків слів мов навіть одного культурного кола не мають однослівних відповідників в іншій мові.

Існують різні класифікації безеквівалентної лексики і, відповідно, лакуни. Зокрема, розрізняють: 1) *абсолютні лакуни* (коли немає однослівного еквівалента в іншій мові, як, наприклад, англ. *glimpse* «зорове короткочасне враження; картина, що швидко промайнула перед очима; швидкий погляд»; укр. *кватирка* і рос. *форточка*, які передаються в англійській мові запозиченим російським *fortochka* або описово *small hinged window* (= *pane used for ventilation*); укр. *дочекався* — нім. *so lange warten bis etwas (jemand) kommt*; укр. *накупити* (про піну) — нім. *sich beim Kochen an der Oberfläche ansammeln*; нім. *einfädeln* — укр. *засилювати нитку в голку*; укр. *односельчанин* — англ. *inhabitant of the same village*; англ. *spell* — укр. *писати* (вимовляти) *слово за буквами*; англ. *crusted* — укр. *покритий кіркою*; укр. *кульок* — англ. *small mat-bag*; укр. *прочитати* — англ. *to read to the end*; нім. *verdustern* — укр. *умирати від спраги*; нім. *berüchtigt* — укр. *такий, про якого погано говорять*; укр. *напередодні* — нім. *tags zuvor; am vorangehenden (vorangegangenen) Tage*); 2) *відносні лакуни* (коли кореляти не збігаються за частотою вживання, поширенням і сполучуваністю, як, наприклад, у випадку укр. *взуття* і англ. *Footwear*: укр. *взуття* частіше вживається, ніж англ. *footwear*, яке зазвичай функціонує у сфері торгівлі, тоді як в інших випадках використовуються слова *shoes, boots*).

Серед слів, які інтерпретуються як безеквівалентна лексика, виокремлюють три різні за своєю природою групи:

1) слова, які позначають національно-культурні реалії певних народів (їх називають культурологічними лакунами): укр. *чумак*, *гривня*, *рушник*, *галушки*, *бандура*, *коломийка*, *вечорниці*, *тризуб*, *колганівка*, *кептар* тощо; рос. *ямщик*, *самовар*, *балалайка*, *щи*, *сарафан*, *лапти* і т. п.; англ. *sterling* «стерлінг; англійська грошова одиниця», *Big Ben* «годинник на будинку англійського парламенту», *clambake* «пікнік на березі моря, під час якого їдять запечені молюски, рибу або кукурудзу», *muffin* «гаряча булочка», *toffe* «цукерка типу ірису», *drugstore* «магазин, який торгує ліками, косметикою, журналами, морозивом і кавою», *grill-room* «ресторан або зал у ресторані, де подається смажене м'ясо або риба, приготовані на замовлення відвідувача»; нім.

Richtfest «свято з нагоди зведення будинку під дах»; італ. *spaghetto* «тонкі макарони», *tarantella* «італійський народний танець»; ісп. *peso* «монета в деяких країнах Латинської Америки», *conquistador* «завойовник», *toreador* «учасник бою биків (кориди)», *bolero* «іспанський національний танець»; япон. *сакура* «декоративна вишня, яка цвіте рожевими махровими квітками; символ Японії», *гейша* «жінка, яка вміє грати, танцювати, вести світську бесіду, і яку запрошують на роль гостинної господині на прийоми, банкети тощо», *ікебана* «мистецтво складання букетів, а також сам букет, складений за принципами ікебани», *кімоно* «японський традиційний чоловічий і жіночий одяг у вигляді халата, що його загортають направо й підперізують поясом». За тематичною (предметною) класифікацією тут виділяються поняття географічні (*стен, прерія, джунгли*), етнографічні (*досвітки, коляда, гуцул, сакля, арлекін, килим-самольот*), суспільно-політичні (*кантон, волость, воеводство, повіт, віче, сейм, ку-клукс-клан, гайдуки, власовці, неп, отаман, пластун*). За поширенням вони можуть бути національними (*рушник, гопак, стотинка*), регіональними (*арик, чайхана, харчо, пан*), інтернаціональними (*долар, віскі, джинси, сафари*) і локальними (*трембіта, тронка*);

2) відсутні в якійсь мові слова на позначення понять, які існують у певному суспільстві і, здавалося б, повинні були б мати однослівне вираження: *доба* — англ. *twenty-four hours*; нім. *vierundzwanzig Stunden, Tag und Nacht*; франц. *vingt-quatre heures, (un) jour et (une) nuit*; порт. *vinte e quatro horas; (um) dia e (uma) noite*; рум. *doiăzeci și patru de ore, zi și noapte; науковець* — рос. *научный работник*; рос. *оболонь* — укр. *дерево, очищене від кори*; рос. *опечатка* — укр. *друкарська помилка*; болг. *бате* — укр. *старший брат*; нім. *Geschwister* — укр. *брат і сестра, брати і сестри*; англ. *week-end* — укр. *час відпочинку від п'ятниці або суботи до понеділка; кінець тижня*; англ. *bequest* — укр. *спадщина, яку заповідають*; англ. *cattle* — укр. *велика рогата худоба*; англ. *by-line* — укр. *рядок, у якому поміщуються прізвище автора, художника, фотографа*. Серед цієї лексики можна виділити дві підгрупи:

а) безеквівалентні слова, які пояснюються різним членуванням мовами навколишнього світу (пор.: нім.

Hand i Arm — укр. *рука*; англ. *finger i toes* — укр. *пальці*; рос. *сыр i теорог* — укр. *сир*). У такому випадку двом гіпонімам однієї мови відповідає один гіперонім іншої. Пор. ще: англ. *mother-in-law* — укр. *теща і свекруха, father-in-law* — укр. *тесть і свекор*. При перекладі компенсація таких лексем відбувається за рахунок контексту;

б) безеквівалентні слова, поява яких зумовлена тим, що певний етнос на протигагу іншому не звернув увагу на якісь явища чи процеси, оскільки для нього це не було важливо: англ. *paperback* «книжка у м'якій обкладинці», *co-education* «спільне навчання хлопчиків і дівчаток», *mondaysish* «небажання працювати після вихідних», *kidnapping* «викрадення дітей». Сюди ж, очевидно, слід віднести ідіоматичні для англійської мови відіменні дієслова типу *to knife, to hammer, to finger, to elbow, to gun, to butten, to flute* тощо, яким відповідають словосполучення в українській та багатьох інших мовах: *різати ножем, забивати молотком, торкатися пальцем, розитовхати ліктями, стріляти з гвинтівки, пршивати гудзик, грати на флейті*. Пор. ще можливість позначати помилково виконану дію в англійській мові дієслівними лексемами з префіксом *mis-* (*misjudge, misguide, misinterpret, miscalculate, misplace* тощо, які відповідають в українській мові словосполученням *неправильно оцінити, спрямувати на неправильний шлях, неправильно зінтерпретувати, неправильно розрахувати (помилитися в розрахунку), поставити не на місце*). Типовими й ідіоматичними для англійської мови є й такі віддієслівні іменники, як *worrier, walker* тощо, яким в українській мові відповідають вислови *людина, яка завжди спішить, людина, яка багато ходить* [Гинзбург, Хидекель 1980: 9]. Безеквівалентні слова цієї підгрупи перекладаються описовим тлумаченням або запозиченням лексеми з мови-джерела шляхом її транскрипції, транслітерації чи калькування.

Обидві групи різняться тим, що коли в першому випадку немає слів через відсутність у цій культурі відповідних понять, то в другому відсутність слова зумовлена не відсутністю поняття, а відсутністю однослівного (нерозчленованого, синтетичного) його вираження. У цьому разі можна стверджувати про незавершеність процесу формування поняття;

3) відсутність слів, яка зумовлена власне мовними (внутрішньомовними) причинами — дефектністю (неповнотою) словотвірних парадигм. Пор.:

укр.	чорний	чорнуватий	чорніти	чорнити	чорнота
англ.	black	blackish	—	blacken	blackness
укр.	рожевий	рожеватий	рожевіти	—	—
англ.	pink	pinkish	to pink	—	—
укр.	весна	весняний	весніти	веснувати	—
			«виконувати весняні роботи»		
англ.	spring	spring	—	—	—
укр.	літо	літній	—	літувати	—
			«перебувати, проводити літо»		
англ.	summer	summer	—	to summer	—

Пор. ще: укр. *понеділковий, вівторковий, —, четверговий, п'ятничний, суботний, недільний*.

Причинами неповноти парадигми може бути морфемна структура слова, яка чинить опір утворенню деривата за потрібною моделлю (створюються фонетично неблагозвучні слова чи такі, що не відповідають естетичним критеріям), а також омонімічне відштовхування слів (див. неможливість утворення прикметника від назви дня *середа*, бо форми *середній, серединний* уже зайняті для вираження інших значень — відповідно «який міститься в середині, між двома особами, предметами і т. ін.; який однаково віддалений від кінців, країв чого-небудь» і «який міститься, розташований у середині чого-небудь»).

Очевидно, лише відсутність другої і третьої групи слів слід іменувати лакунами, бо це ті слова, які повинні бути в мові, а першу групу доречно називати словами-реаліями, або етнографізмами. Інколи лакунами можуть бути цілі лексико-граматичні класи слів, специфічних для певної мови, наприклад артиклі в германських і романських мовах, українські безособові форми на *-но, -то* тощо. Бувають випадки, коли безеквівалентною є більша чи менша частина слів якогось лексико-граматичного класу. Так, зокрема, значна частина російських дієприкметників на *-ущ, -ющ, -ащ, -ящ* не має українських відповідників такого типу і перекладається підрядними означальними реченнями (в українській мові немає форм *пишучий, копаючий, кричачий* тощо).

Для зіставного мовознавства значно більшу вартість має дослідження власне лакун, бо саме вони проливають світло на специфіку структури мови, своєрідність

категоризації світу речей і понять, тобто їх вивчення сприятиме виявленню семантичних і структурних відмінностей мов, що є одним з найважливіших завдань контрастивної лінгвістики.

Уважають, що відсутність однослівних найменувань у мові і передавання їх змісту аналітичним способом залежить від граматичної організації мов. Так, однослівним дієсловом більшої частини індоєвропейських мов у тюркських, іранських і баскських мовах переважно відповідають аналітичні словосполучення з допоміжного дієслова й іменника. Якщо в німецькій мові, за даними словника У. Матера, 20 тисяч дієслів, то в таджицькій мові, за даними Я. І. Колонтарова, — всього 409, тобто в 50 разів менше. В їхній функції використовуються сполучення іменників з дієсловами типу *робити* (їх називають складно-іменними дієсловами). Наприклад: *ремонт кардан* «ремонтувати», *заказ кардан* «замовляти», *демобілізація кардан* «демобілізувати», *суд кардан* «судити», *атака кардан* «атакувати». Те саме спостерігається в турецькій і баскській мовах: тур. *manevra jarmak* «маневрувати», *gönlünü jarmak* «шуміти», *asele etmek* «поспішати», *kumanda etmek* «командувати», *reform jarmak* «реформувати». У баскській мові є всього до 30 простих дієслів, з них майже 10 використовуються як службові для творення аналітичних форм. Баск. *janzi egin* «стрибати», буквально *робити стрибок*, *ihes egin* «бігти» (*робити біг*), *agur egin* «вітатися» (*робити привітання*), *lan egin* «працювати» (*робити роботу*), *gezurra du* «бреше» (*має брехню*), *hitz dautzut* «обіцяю вам» (*я вам обіцянку маю*). Досить поширеним подібне вираження дій є в англійській мові — сполучення дієслів *have, make, take, give* з іменниками (*to have a look* «поглянути», *to have a think* «подумати», *to have breakfast* «снідати», *to make a jump* «стрибати», *to make a bow* «поклонитися», *to make a move* «зрушитися, ворухнутися», *to make a stop* «зупинитися», *to make a call* «відвідати», *to take a walk* «прогулятися», *to take a run* «розбігтися», *to take a risk* «ризикнути», *to take a breath* «вдихнути», *to take an oath* «поклонитися», *to take root* «вкоренитися», *to take advice* «радитися», *to give an answer* «відповідати», *to give a suggestion* «запропонувати», *to give oath* «клястися», *to give advice* «порадити», *to give a look* «поглянути», *to give a pull* «потягнути», *to give a smile* «посміхнутися», *to give a kiss* «поцілувати», *to give a laugh* «розсміятися». Українським відіменни-

ковим дієсловом зі значенням «працювати кимсь» в англійській мові також переважно відповідають перифрастичні утворення з дієсловом *work* «працювати» або *be* «бути» й іменником — назвою професії: *кушнірувати — work as/be a furrier / fur-dresser*, *наймитувати — work as/be a (farm) labourer*, *шевцювати — work as/be a shoemaker*. Подібні звороти є в німецькій та українській мовах: нім. *eine Fehler machen* «помилитися», *eine Bekanntschaft machen* «познайомитися», *Geräusch machen* «шуміти», *Musik machen* «грати (на музикальному інструменті)»; укр. *робити покупки*, *робити помилки*, *нанести візит*, але їх в українській мові небагато і вони реалізуються як синонімічні до наявних дієслів або як компенсатори лакун, а в тюркських, іранських і баскській мовах і певною мірою в англійській мові вони є продуктивними, тобто є типологічною ознакою цих мов.

Отже, мови можна поділити на вербальні (дієслівні) і невербальні. Відповідно до цього можна говорити про різну категоризацію цими мовами світу. Номінативність англійської, тюркських, іранських і баскської мов можна розглядати як явища етномовні, як особливий спосіб репрезентації навколишнього світу, в якому дії представлені у вигляді імен. Іменний спосіб постає як особливий засіб концептуалізації дійсності мовою — іменний модус бачення світу.

Емоційна лексика

Об'єктом зіставлення може бути також емоційна лексика. Питома вага емоційно-оцінних слів і їх характер у різних мовах не збігаються. Якщо порівняти українську мову не тільки з германськими чи романськими, а навіть зі спорідненими слов'янськими мовами, то вона рельєфно вирізняється багатством емоційно-оцінних засобів, особливо для утворення зменшувально-пестливих форм. Це пов'язано насамперед з тим, що в ній є спеціальні суфікси, які передають зменшеність, пестливість, іронію, збільшеність тощо: *батечко*, *матусенька*, *сестриця*, *дідунь*, *Тарасик*, *Андрійко*, *пиріжечок*, *доріженька*, *свічечка*, *козаченько*, *яворонько*, *вербиченька*, *соколонько*, *місяченько*, *мандрівочка*, *розкошонька*, *коханячко*, *криниченька*, *водиченька*; *голосюра*, *басище*,

ручище. Зменшувальні, пестливі форми в українській мові характерні не тільки для іменників, а й для прикметників (*дороженький*, *рідненький*, *білесенький*, *чорнесенький*, *біднесенький*), прислівників (*вірнесенько*, *додолоньку*, *щонеділеньки*, *далеченько*) і навіть дієслів (*їстоньки*, *питоньки*, *спатуні* тощо), і такі форми трапляються навіть у словах, які не можуть бути оцінені як позитивні (*воріженьки*, *війнонька*, *бідонька*, *негодонька*, *хворобонька*, *горенько*). Вони є безеквівалентними не тільки для неспоріднених з українською мовою чи віддалено споріднених, а й близькостпоріднених мов. Так, у російській мові нема відповідників не тільки до наведених тут дієслівних і прислівникових форм, а й багатьох прикметників (*дороженький*, *біднесенький*) та іменників (не тільки типу *воріженьки*, а й таких, як *місяченько*, *мандрівочка*, *коханячко* тощо). Ці форми засвідчують ліризм, сентиментальність, кордоцентричність українського етносу порівняно з іншими народами, про що ще в XIX ст. заявив український філософ-антрополог Панфіл Юркевич. Російська мова багатше представлена безеквівалентними зневажливими емотивами (*мужичишка*, *мужичонка*, *страстишка*, *мероприятшице*, *баб'їшка* тощо). Як зазначає І. О. Голубовська [Голубовська 2004: 59], адекватне пояснення цьому міжкультурному феномену треба шукати в залученні даних етнопсихологічного характеру: «[...] українське колективне несвідоме — наскрізь позитивне» [Храмова 1992: 10], а російському етносу притаманна насмішкуватість, іронія (див. про це: [Пушкин 1969: 472]).

У більшості германських мов і в тюркських мовах суб'єктивна оцінка виражається аналітично (лексичними засобами): англ. *a little house* «хатинка» (*little* «малий»), *a little cat* «котик», *a petty people* «людці» (*petty* «дрібний, дріб'язковий»); швед. *mamma lilla* «мамочка», *lille bror* «братик»; норв. *lille Anna* «Ганнуса» (*lille* «малий»); казах. *аю баласы* «ведмедик» (буквально *дитя ведмедя*), *улкен аю* «ведмедище» (буквально *дуже великий ведмідь*).

У багатьох мовах як засоби суб'єктивної оцінки використовуються звуконаслідувальні слова, які виступають синонімами до емоційно нейтральних слів: укр. *варнякати*, *бубоніти*, *цвенькати*, *гримати*, *ляпати*, *белькотіти*, *мимрити*, *буркати*, *тарахкотіти*; англ. *grumble* «бурчати», *tumble* «мимрити», *crash* «тріска-

ти, гуркотіти», *smash* «ляскати», *clang* «дзенькати, брязкати», *twitter* «дорікати», *mutter* «мимрити, бубоніти», *jingle* «дзвеніти, подзенькувати».

Спільною для багатьох мов є тенденція вживання назв тварин для оцінної характеристики людей: *вовк*, *звір*, *тварина* для жорстокої людини, *осел* для дурної, *ведмідь*, *бик* для вайлуватої, *козеня*, *курчатко* для маленьких дітей. Однак попри загальну тенденцію щодо вживання назв тварин для оцінної характеристики людей, кожна мова має свої особливості стосовно антропоморфного значення кожної окремої назви.

Отже, мови розрізняються корпусом (багатством чи бідністю) емоційної лексики, її розподілом між частинами мови, засобами її вираження (аналітичними і синтетичними), а у випадку синтетичного вираження — кількістю словотвірних засобів, що в результаті впливає на багатство синонімічних ресурсів мови.

Внутрішня форма слова

Важливе значення для виявлення специфічних ознак лексико-семантичних систем і, відповідно, для розкриття мовних картин світу має зіставлення внутрішньої форми слів-відповідників, тобто способу мотивації слова в кожній із зіставляваних мов. Йдеться про те, як значення слова пов'язане з його структурою. Мотивованим є слово, значення якого визначається його словотвірною структурою.

Розрізняють три типи мотивованості: *морфологічний*, за якого слово мотивується його складовими морфемами (*мистецтвознавець* «той, хто знає мистецтво» із *мистецтво* + *знавець*, *учитель* «той, хто вчить, навчає» із *учити* + *-тель*; англ. *skater* «ковзаняр» із *skate* «кататися» + *-er*); *фонетичний*, за якого слово мотивується звуконаслідуванням (*бабахнути*, *шипіти*, *гавкати*; англ. *drop* «крапати», *flap* «плюснутися», *drizzle* «мрячити», *whistle* «свист»); *семантичний*, за якого переносне значення мотивується прямим значенням (*крило літака*, *життєва стежина*, *купатися в грошах*; англ. *hand of the watch* «стрілка годинника», буквально *рука годинника*, *leg of the table* «ніжка стола», *mouth of the river* «гирло ріки», буквально *рот ріки*).

Для зіставного мовознавства важливим є встановлення співвідношення мотивованих і немотивованих слів і типів мотивованості. В англійській мові, приміром, на кожне мотивоване слово припадає чотирнадцять немотивованих, тоді як в українській мові мотивовані слова трапляються значно частіше. В українській мові на 2500 мотивованих слів припадає 1441 немотивоване (співвідношення 1: 5,7), тоді як в англійській мові на 2500 мотивованих припадає 34 557 немотивованих (співвідношення 1: 13,8) [Швачко 1977: 47]. Дуже високою є мотивованість слів у німецькій мові.

Що стосується типів мотивованості, то в різних мовах вони представлені не однаково. Наприклад, морфологічний тип в українській мові представлений ширше, ніж в англійській (в українській мові він охоплює 91,8% від загальної кількості мотивованих слів, а в англійській 88,48%). Що ж до фонетично і семантично мотивованих слів, то вони в англійській мові трапляються частіше, ніж в українській (фонетичний тип в англійській мові охоплює 1,36% мотивованих слів, в українській мові — 0,8%; семантичний тип в англійській мові — 10,16%, в українській — 7,4%).

Ознака, покладена в основу назви, в різних мовах переважно не збігається, є оригінальною, неповторною і засвідчує своєрідне бачення навколишнього світу представниками різних етносів. Пор.: укр. *швець* «той, хто шиє», рос. *сапожник* «той, хто робить чоботи (рос. *сапоги*)», болг. *обушар* «той, хто робить взуття», нім. *Schuhmacher*, англ. *shoemaker* «той, хто робить черевики»; укр. *веселка* пов'язане з *веселий*, рос. *радуга* від *рад* або *райдуга* «весела дуга», нім. *Regenbogen* «дощова дуга»; укр. *вікно* пов'язане з іменником *око*, болг. *прозорец* «вікно» з давнім дієсловом *зрѣти* «бачити, дивитися», англ. *window* з *wind* «вітер»; укр. *пролісок* «такий, що росте на узліссі», нім. *Schneeglöckchen* мотивується як «сніжний дзвіночок», а англ. *snowdrop* як «сніжна крапля»; укр. *ковзани* мотивуються словом *ковзатися*, рос. *коньки* — словом *кони*, нім. *Schlittschuhe* — словами *Schlitten* «сани» і *Schuhe* «черевики». Коли йдеться про використання музичного інструмента, то українці, росіяни, німці та французи грають (укр. *грати*, рос. *играть*, нім. *spielen*, франц. *jouer*), іспанці торкаються (*tocar*), італійці заставляють звучати (*suonare*), а румуни

співають (*cînta*). Л. В. Щерба звернув увагу на те, що «російському *подкидывиш* у французькій мові відповідає *enfant trouvé* «знайдена дитина», але не «знайда»), російському *полуживой* — франц. *demi-mort* («напівмертвий»), російському *расхалаживать* — франц. *attédier* «робити теплуватим», російському *садиться в вагон* — нім. *in den Wagen steigen* і франц. *monter en voiture* тощо» [Щерба 1974: 344].

Поняття внутрішньої форми як способу представлення вираженого змісту лежить в основі розрізнення денотативного смислу й інтерпретаційного компонента значення у функціональній граматиці. Якщо смисл передає когнітивний зміст, який має універсальну природу, то інтерпретаційний компонент значення пов'язаний з конкретною формою або конкретною конструкцією однієї мови, відображає специфіку мовного представлення змісту [Гладров 2001: 69]. Пор. ще: укр. *снігур* асоціюється з порою року, а англ. *bullfinch* — зі стадом, яке супроводжує птах *finch* «зяблик»; укр. *кульбаба* виникло з *кульбава* «схильна до загинання» (споріднене з *кулити*, *скулитися*), рос. *одуванчик* з *одувать*, а англ. *dandelion* — із зубом лева. Див. ще: рос. *жена* і укр. *дружина*, рос. *зрачки* і укр. *чоловічки*. Зрідка трапляються випадки однакової мотивації: укр. *журавель* і англ. *crane* «пристосування для підняття води з колодязя».

Інтерпретуючи внутрішню форму слів в аспекті мовних картин світу, слід мати на увазі, що немає прямої кореляції між внутрішньою формою слова і світобаченням носіїв мови. Це ж стосується і наявності чи відсутності певних слів у мові. У подібних випадках потрібно враховувати й усі інші способи вираження певного значення в мові. У мовознавчій літературі випадки вульгарного перенесення внутрішньої форми слова на світогляд етносу непоодинокі. Так, німецький професор послідовник Лео Вайсгербера Г. Принц вислови типу *заступиться за* інтерпретував як приклади викривленої картини світу в росіян. Мовляв, як можна захистити когось, коли ховаєшся за його спину. Німці в цьому випадку вживають прийменник *für* «для» — *eintreten für*. З цією думкою не можна погодитися, оскільки прийменники вживаються не тільки у прямому, а й у переносних значеннях. Український мовознавець М. О. Лу-

ценко заявляє про обмежену здатність українця ввійти в становище іншої людини через відсутність в українській мові адекватних відповідників російських слів *сострадание* і *соболезнование*, які компенсуються «слабким калькованим корелятом слова *сочувствие* (співчуття)» [Луценко 2000: 150]. Критика такої «філософії мови» дана в монографії Ф. С. Бацевича «Нариси з комунікативної лінгвістики». Як зазначає Ф. С. Бацевич, так можна зробити висновок про паталогічні лінощі росіян на основі того, що поняття «тиждень» позначається в російській мові словом *неделя* (мовляв, вони цілий тиждень нічого не роблять) [Бацевич 2003: 65—75]. Саме такий висновок на основі російської паремії зробила І. Б. Левонтина 1999: 113]. Насправді в російській мові не менше є прислів'їв та приказок, де лінь засуджується. Такі ж безпідставні висновки на основі аналізу слів *авось* і *авоська* зробила австралійська дослідниця польського походження А. Вежбицька про те, що росіяни трактують життя як річ непередбачувану і найкраще, що залишається робити — це покласти на щасливий випадок [Вежбицкая 1997: 77].

Вивчення мотивації слів важливе не тільки для розкриття когнітивної діяльності носіїв мови, національно-мовної картини світу, а й для визначення словотвірних тенденцій у тій чи іншій мові. Зіставлення в цьому аспекті української й англійської мов показує, що в англійській мові поширенішою є семантична деривація (конверсія). З цим пов'язане багатство полісемії в англійській мові.

Запитання. Завдання

1. Що повинен охоплювати і на яких принципах базуватися повний контрастивний аналіз лексико-семантичних систем? Назвіть основні шляхи і методи зіставного дослідження лексики.

2. У чому причина семантичної розбіжності слів-корелятів різних мов? Які різновиди семантичної розбіжності слів-корелятів найчастіше трапляються?

3. Охарактеризуйте вплив слів-символів на міжкультурну комунікацію. Що повинен враховувати викладач іноземної мови в процесі семантизації цієї групи лексики?

4. У чому виявляється своєрідність полісемії і синонімії в окремих мовах?